

Л. Р. Ігнатова
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»

УДК 94(477.41)

**СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА У КИЇВСЬКІЙ
ГУБЕРНІЇ: ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ
ДЛЯ СЕЛЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ**

L. Ihnatova
National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»

***Stolypin's Agrarian Reform in Kyiv Province:
Antecedents and Consequences for Peasant Land Tenure***

У статті розглядається стан землеволодіння українського селянства у Київській губернії на початку ХХ ст.

Ключові слова: століпінська аграрна реформа, Київська губернія, селянське землеволодіння, поміщицькі маєтки.

The article considers the state of the Ukrainian peasantry tenure in the province of Kyiv. After the reforms of the Russian government in 1861. The majority of the peasants received small plots of land. The reform was carried out with the intention to preserve the estates of the landlords. Attention is drawn to the fact that in the early twentieth century, the plight of the peasants led to their active participation in the revolutionary events of 1905.

Analyzes the attempts of the government and landowners to solve the peasant question of handing over land to rent. But this approach to the Kiev province was ineffective.

Therefore, the Russian government is trying to address this issue at the legislative level. November 9, 1906 a law was passed that abolished the peasant community and allowed it to strengthen private property.

But in the province of Kyiv, these actions of the Russian government have been ineffective. Land hunger of the peasants remained a major problem, because the allocation of the farm required a certain amount of land. Therefore, most of the peasants were forced to sell their land and migrate.

Keywords: Stolypin agrarian reform, Kyiv province, peasant land tenure, landlords' estates.

В статье рассматривается состояние землевладения украинского крестьянства в Киевской губернии в начале ХХ в. Автор анализирует пред-

посылки проведения столыпинской аграрной реформы. Делаются выводы о бесперспективности правительственных мероприятий во время проведения реформы при сохранении помещичьего землевладения в густозаселенной губернии.

Ключевые слова: столыпинская аграрная реформа, Киевская губерния, крестьянское землевладение, помещичьи имения.

Сучасна українська історіографія характеризується намаганням якомога більше дізнатися про «білі плями», переосмислити уроки історії та дати їм об'єктивну, незаангажовану оцінку. Це, зокрема, стосується й початку ХХ ст., у якому багато неоднозначних подій.

Після проголошення незалежності України багато дослідників почали заново оцінювати події, яким було дано категоричну оцінку в попередній період. Серед таких подій — столыпінська аграрна реформа. Ще у дореволюційні часи селянська реформа П. А. Столипіна розділила дослідників на два табори — тих, хто безумовно позитивно оцінював його діяльність і тих, хто нещадно її критикував.

У радянські часи діяльність П. А. Столипіна оцінювали переважно негативно. До того ж українські губернії розглядали виключно як частину Росії, їм не надавали належної уваги, не враховували специфіку та менталітет українського селянина, особливості землеустрою та ін.

І лише з проголошенням незалежності України з'явилися праці, автори яких, розглядаючи столыпінську аграрну реформу, намагаються оцінити її всебічно та об'єктивно, часто не тільки виокремлюючи українські губернії, але й досліджуючи наслідки цієї реформи в різних аспектах господарської діяльності.

Серед новітніх досліджень виділимо фундаментальну роботу Інституту історії України НАН України, присвячену історії розвитку українського селянства, зокрема й у період столыпінської реформи [7].

Передумови та особливості проведення столыпінської аграрної реформи в Україні розглядав у монографії В. А. Вергунов [2]. З'явилася також низка дисертацій, присвячених розгляду проведення реформи в окремих губерніях: Катеринославській, Харківській, Полтавській, Волинській, Чернігівській та ін. [1; 3; 12; 13; 15].

Проте дослідники обійшли увагою одну з найбільш проблематичних щодо селянського землеволодіння губерній — Київську. Її розглядають побіжно й лише в загальних дослідженнях. З огляду на ці обставини вважаємо важливим проаналізувати становище Київської губ. напередодні столыпінської реформи та з'ясувати підсумки землевпорядкування в ній.

Скасування кріпацтва 1861 р. у Російській імперії не вирішило основних земельних питань, які набули гостроти в українських губерніях, що входили

ли до неї на середину XIX ст. За основну мету реформи російський уряд ставив збереження поміщицького землеволодіння за рахунок селянського. Так, при проведенні реформи з поміщицьких селян (які становили понад половину селянства України), наділи на викуп одержали 2320 тис. ревських душ (87%). Без земельних наділів залишилося 244 тис. душ (9%). Наділи розміром до 1 дес. отримали 88 тис. ревських душ [7, с. 363].

Це призвело до того, що на початку XX ст. в Україні гостро постало питання малоземелля селян. Київська губ., наприклад, займала одне з останніх місць за розмірами селянського землеволодіння на душу населення не тільки серед українських губерній, але й у цілому по Російській імперії. За офіційними підрахунками, в ній на одного чоловіка не припадало навіть 1 десятини землі [1; 3; 12; 13; 15]. З кожної сотні селянських сімей на Київщині тільки 4 сім'ї мали по 6 і більше десятин надільної землі, 5 сімей із сотні мали по 5 десятин, 29 сімей — від 3 до 4 десятин, 38 сімей — від 2 до 3 десятин. 9 сімей мали не більше, ніж 2 десятини на сім'ю 5 чи 6 душ, які мусили з цієї землі прожити [17].

Ці суперечності поглиблювалися ще й тим, що дворянство намагалося за будь-яку ціну зберегти свою земельну власність. За даними Центрального статистичного комітету, приватні власники мали в Україні 20 605 тис. дес. орної й неорної землі, або на 476 296 дес. (1,16%) більше, ніж мільйони селянських сімей [7, с. 389]. Незважаючи на те, що дворянські землі в той чи інший спосіб переходили у власність козаків, заможних селян, купців та міщан, на з'їздах великих землевласників підкреслювалося, що «приватна власність недоторканна». Як колись вони не погоджувалися з тим, що люди мають велику потребу в землі, так і на початку XX ст. не змінили поглядів на це питання. І тільки з початком революційних подій у Російській імперії загроза поміщицькому землеволодінню змінила це ставлення.

Врешті, невіршеність проблем селянського землеволодіння створила революційну ситуацію. Селянські страйки, які почалися ще 1905 р., наростали. Так, у звіті та огляді по Київській губ. за 1905 р. губернатор зазначав, що протягом травня, червня й липня відбулася низка аграрних заворушень, які охопили більшу частину губернії, які лише завдяки енергійним діям чиновників повітової поліції ніде не перейшли у відкриті пограбування й погроми поміщицьких маєтків [20, арк. 1–3].

У газетах, котрі видавалися в Україні, також відзначалося, що ці проблеми стали основою революційних подій. Так, у с. Козичанці Київського повіту 19 селян, які брали участь у страйку, були заарештовані, а ще 20 — застрелені [4].

Проблему селянської бідності не могло вирішити й поширення найманої праці. Плата за неї була дуже низька. Часто селяни наймалися до поміщиків

за харчі. Під час революційних заворушень селяни боролися зокрема й за підвищення оплати праці в панських маєтках. У різних місцевостях вимоги були різними. Так, селяни с. Тростянця Канівського повіту вимагали у землевласника Гаєвського за збирання хліба як оплату третій сніп або 5 руб. за робочий день [10].

Користуючись гострою потребою селян у землі, поміщики здавали частину своїх земель в оренду на виключно несприятливих для орендарів умовах. Залишки кріпацтва у сільському господарстві України призводили до того, що близько 3,5 млн. дес. дворянської землі здавалося в оренду селянам [18, с. 13].

У газеті «Рада», посилаючись на агрономічний відділ Київського губернского земського управління, повідомляли, як зростала орендна плата по різних українських губерніях: «Орендні ціни на землю 1906 р. скрізь були вищі, ніж за два попередніх роки. Особливо піднялися ціни в Черкаському, Чигиринському, Канівському повітах (мало не на 4 крб.), а в решті повітів — більше, як на 2 крб. Орендні ціни на землю в Харківській губернії, за повідомленням статистичного відділу Харківської губернської управи, за час від 1903 до 1907 рр. збільшилися майже на 75%. Так, наприклад, 1903 р. пересічна орендна ціна на орну землю була 9 крб. 24 коп. за десятину; 1904 р. під озимину земля вже коштувала по 13 крб.; 1905 р. — по 14 крб.; 1906 р. — доходила до 16 крб. 40 коп. 1909 р. орендні ціни на землю встановилися на 3–4 крб. вище, ніж у попередні роки» [16].

Російська держава використовувала проблему малоземелля селян, як і поміщики. Так, у Київській губ. удільні землі здавалися в оренду в середньому по 8 руб. 21 коп. за десятину [11]. Загалом у Південно-Західному краї майже половину земель, яка належала удільному відомству, здавали селянам за цінами набагато нижчими, ніж приватновласницькі землі. Окрім того, за повідомленням газети «Киевлянин», у Київській та Волинській губ. земля, яку здавали повітовим селянам, сплачувалася дешевше, ніж земля, яку здавали приватні орендарі.

Пояснюється це тим, що після революції 1905 р. уряд був дуже стурбований подальшою долею поміщиків-землевласників. Щоб якось пригасити хвилі селянських повстань, доводилося шукати будь-які шляхи для того, аби хоча б частково подолати ту земельну тісноту, яка існувала в таких аграрно перенаселених губерніях як Київська, Волинська й багато інших.

Наростання економічної кризи в Російській імперії та постійне невдоволення ходом реформ у сільському господарстві спонукали уряд діяти ефективніше. Тому вже в I Державній думі було складено пакет законодавчих актів з реформування сільського господарства. Депутати активно обговорювали перерозподіл землі. Так, на засіданні 30 травня 1906 р. селянин Київської

губ. депутат Грабовецький пропонував вирішити земельне питання так: «...у кого землі немає, тому треба дати, у кого землі дуже багато, у того треба взяти карбованців по 50 за десятину, селяни із задоволенням заплатять» [9]. У виступі депутат висловлював основну мрію майже всього українського селянства — відібрати землю у великих землевласників і віддати її малоземельним селянам. Серед селян побутувала навіть думка, що за землю доведеться платити колишнім власникам, щоправда «в розумних межах».

Намагання уряду вирішити земельне питання селян за рахунок передання їм державних земель при збереженні поміщицького землеволодіння перспективи для Київської губ. не мало. Так, за даними Головної управи хліборобства, державних земель у губернії налічувалося 3665 дес. [19]. Ця кількість аж ніяк не вирішувала проблеми малоземелля Київської губ.

Все це змусило російський уряд вжити радикальних заходів — 9 листопада 1906 р. було прийнято Указ «Про доповнення деяких постанов чинного закону, який стосується селянського землеволодіння та землекористування» [6]. Суть указу полягала в тому, що кожний домогосподар, який володів надільною землею на общинному праві, міг у будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини землі, яка йому належить. За указом, кожен господар міг закріпити в приватну власність ділянки общинної землі, які були до цього в його постійному користуванні. Ті, хто закріплював «надлишки», мали сплатити общині їх ціну, зазначену під час реформи 1861 р. До того ж кожен господар, який закріпив за собою землю в приватну власність, мав право будь-коли вимагати виділення йому від общини відповідної ділянки, зведеної разом (тобто хутори й відрубви). Для переходу всієї общини до ділянкового (хуторського чи відрубного) господарства необхідно було рішення більшості (2/3) селян, які мали право голосу. Такою була суть основного закону, який запроваджував нову аграрну політику царського уряду.

У Київській губ. закріпили землю в приватну власність 70,6% селян [14, с. 68]. Отже, указ від 9 листопада 1906 р., який в історичній літературі отримав назву столипінської аграрної реформи, узаконував індивідуальне селянське господарство, яке існувало в Україні у більшості губерній.

За телеграфними повідомленнями київського губернатора, 1908 р. було подано 13 970 заяв селян про вихід з общини, 20 085 домогосподарств закріпили за собою наділи. Перейшло в приватну власність 93 614 дес. землі (у середньому 4,66 дес. на господарство) [21].

Офіційна влада позитивно оцінювала нове законодавство в частині виділення селян з общини. Київський губернатор у звіті за 1907 р. зазначав, що, хоча указ від 9 листопада 1906 р. і стосувався лише незначної частини населення губернії (Уманського повіту, де зосереджено майже всі громади з общинним землекористуванням), його застосування дало значні результати [20, арк. 7–12].

Для розвитку сільського господарства мало значення не тільки залучення землі до товарного обігу шляхом закріплення її в приватну власність. Важливу роль відіграла й ліквідацій тих недоліків землевпорядкування, які накопичились у попередній період, зокрема пов'язаних з общиною. Тому зворотнім боком руйнування общини, хоча й не завжди і не всюди, було проведення землеустрою та насадження ділянкового землекористування, тобто хуторів та відрубів. Селяни, які вийшли з общини, мали переселятися з села на виділену ділянку землі — хутір, чи, зберігаючи садибу в селі, перенести господарство на відведену індивідуальну ділянку — відруб. Останні, разом зі знищенням общини, уряд вважав виключно значущими при проведенні всієї реформи.

Відомо, яких великих незручностей для землеробства в общинному землекористуванні завдавав стихійний землеустрій. Селяни за допомогою таких дуже нескладних «інструментів», як проста сажинь та мотузка, вимірювали ділянки та розподіляли їх дрібними смужками. Так вони хотіли досягти найбільшої рівномірності кількості та якості землі, яка відводилась кожному господарству. В результаті утворилися черезсмужжя, дрібносмужжя, дальноземелля й подібні вади землеустрою. Нарешті, випас худоби на пару та вигонах потребував збереження трипілля з примусовою сівозміною тощо.

Доки господарство було натуральним і напівнатуральним, а також екстенсивним, доки не доводилося старанно обробляти землю, вивозити на поля багато добрив і т. ін., доки весь урожай з дальнього поля вміщувався на невеликій кількості возів, ці недоліки не давалися взнаки так гостро. До того ж їх компенсувала можливість випасати худобу на пару та вигонах. В умовах слабкорозвинутої найманої праці селяни переважно працювали силами своєї сім'ї, «власними м'язами», які, якщо не вважалися «божими», то в усякому разі не враховувались у калькуляцію так, як враховується витрата на наймання робочої сили.

Наблизити садибу до землі чи землю до садиби змушувала необхідність заощаджувати на витратах транспорту й на робочій силі. Зведення землі в якомога меншу кількість ділянок спонукало впроваджувати досконаліші сільськогосподарські знаряддя й машини. Часто зазначалося, що прагненню знищити дрібносмужжя сприяло застосування поліпшеного плуга. Відомо, що на вузькій смузі з ним «ніде повертатися». Все це стосується й застосування сіялок, потім жнивварок тощо [5, с. 233–234].

Намагаючись створити найсприятливіші умови для розвитку заможних господарств, уряд приділяв землевпорядкуванню виключну увагу. Хутори та відруби посилено насаджувалися як на надільних землях, так і на банківських та державних. Потрібен був певний мінімум землі, без якого хутірська система не могла бути продуктивнішою за подвірну, чи навіть громадську.

На 1 листопада 1908 р. у Київській губ. було відведено на хутори й відруби закріплену в приватну власність землю у 9428 господарствах (45 669 дес.). У середньому це становило 5,8 дес. на домогосподарство. Це була найнижча норма серед усіх українських губерній. Цей факт також підтверджує і те, що вихід на хутори й відруби доцільним був лише за певного мінімуму землі.

Кількість селян, які відводили закріплену в приватну власність землю на хутори або відруби була значно менша. В Київській губ. таке виділення становило тільки 6,2% від загальної кількості приватновласницької землі. Значна частина селян поспішала вийти з общини для того, щоб продати наділ та переселитися. Ще невелика кількість селян після закріплення землі вдавалася до послуг Селянського банку, щоб придбати додаткову землю.

В цілому з 1907 по 1911 рр. у Київській губ. виділилися на хутори та відруби 27 241 господарство з загальною кількістю десятин 148 723 [14, с. 22]. Відповідно, середній хуторський наділ становив лише 5 дес.

Таким чином, велика кількість селян вилучала свою землю в особисту власність, але мало хто переходив на хутори або відруби. Це пояснюється тим, що хутірська система господарювання мала сенс лише за певного мінімуму землі. Зрозуміло, що 5 дес. на господарство була мінімальною.

Закон від 9 листопада 1906 р. дав можливість розвиватися в сільському господарстві капіталізму. Він закріпив законодавчо те, що існувало в Україні фактично — індивідуальне селянське господарство. Але непродуманість урядових заходів з наділення малоземельних і безземельних селян землею, насильницьке руйнування общини й насильницьке ж виділення на хутори та відруби мало в Україні негативні наслідки. Більшість селян, яка не мала матеріального забезпечення хутірського господарства, поступово розорювалась. Малоземельним селянам, які не в змозі були придбати землю через Селянський Банк, доводилося продавати наділи й переселятися за Урал.

Однак, незважаючи на всі негаразди реформи, в Україні все-таки створився окремий клас заможних селян. Великими землевласниками вони не стали. Заможне селянство становило в Україні на 1911 р. тільки 7%. Але залишався основний прошарок — середняки. Саме вони переважали й протистояли пруському типу господарювання, котрий уряд обрав після революції 1905 р.

1. Бочаров В. В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Бочаров В. В. — Донецьк, 2000. — 171 арк.

2. Вергунов В. А. Україна та столипінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення: монографія / В. А. Вергунов [та ін.]. — К. : Б.м., 2008. — 132 с.

3. Герасимчук О. М. Реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії (1906–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Герасимчук О. М. — Чернігів, 2014. — 20 с.

4. Громадська думка. — 1906. — 13 липня.
  5. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа / Дубровский С. М. — М. : Изд-во Акад. наук, 1963. — 599 с.
  6. Именной Высочайший указ 9 ноября 1906 г. «О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://tinyurl.com/hyb221d>
  7. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред). — К. : Наук. думка, 2006. — Т. 1. — 632 с.
  8. Киевлянин. — 1908. — 29 мая.
  9. Киевлянин. — 1906. — 1 июня.
  10. Киевлянин. — 1906. — 3 июля.
  11. Киевлянин. — 1906. — 14 июля.
  12. Майстренко В. С. Столипинська аграрна реформа в Харківській губернії: дис... канд. іст. наук / Майстренко Владислав Сергійович. — Харків, 1997. — 195 арк.
  13. Овдін О. В. Столипинська аграрна реформа на Катеринославщині (1906–1916 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Овдін Олександр Володимирович. — Дніпропетровськ, 2004. — 193 арк.
  14. Погребинський О. Столипинська реформа на Україні / Погребинський О. — Б/м : Пролетар, 1931. — 127 с.
  15. Приймак В. О. Столипинська аграрна реформа на Волині: соціально-економічний аспект (1906–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук / Приймак В. О. — Чернівці, 2012. — 16 с.
  16. Рада. — 1909. — 11 травня.
  17. Рада. — 1906. — 24 вересня.
  18. Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / Рубач М. А. — К. : Изд-во Акад. наук УССР, 1957. — 457 с.
  19. Світова зірниця. — 1906. — 2 листопада.
  20. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 636, спр. 442, арк. 1–3; 7–12.
  21. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 707, спр. 371, арк. 4, 7, 10.
-
1. Bocharov V. V. Stolypinska ahrarna reforma v Katerynoslavskii i Kharkivskiyi huberniiah (1906–1916 rr.): dys. ... kand. ist. nauk / Bocharov V. V. — Donetsk, 2000. — 171 ark.
  2. Verhunov V. A. Ukraina ta stolypinska ahrarna reforma: peredumovy, zavidannia, zdiisnennia: monohrafiia / V. A. Verhunov [ta in.]. — K. : B.m., 2008. — 132 s.
  3. Herasymchuk O. M. Realizatsiia stolypinskoï ahrarnoi reformy v Chernihivskii hubernii (1906–1917 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / Herasymchuk O. M. — Chernihiv, 2014. — 20 s.
  4. Hromadska dumka. — 1906. — 13 lypnia.
  5. Dubrovskij S. M. Stolypinskaja zemel'naja reforma / Dubrovskij S. M. — M. : Izd-vo Akad. nauk, 1963. — 599 s.
  6. Imennoj Vysochajshij ukaz 9 nojabrja 1906 g. «O dopolnenii nekotoryh postanovlenij dejstvujushhego zakona, kasajushhijhsja krest'janskogo zemlevladienija i zemlepol'zovanij». — [Jelektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa : <http://tinyurl.com/hyb221d>
  7. Istoriiia ukrainskoho selianstva: Narysy v 2-kh t. / NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy / V. A. Smolii (vidp. red). — K. : Nauk. dumka, 2006. — T. 1. — 632 s.
  8. Kievljanin. — 1908. — 29 maja.

9. Kievljanin. — 1906. — 1 ijunja.
10. Kievljanin. — 1906. — 3 ijulja.
11. Kievljanin. — 1906. — 14 ijulja.
12. Maistrenko V. S. Stolypinska ahrarna reforma v Kharkivskii hubernii: dys... kand. ist. nauk / Maistrenko V. S. — Kharkiv, 1997. — 195 ark.
13. Ovdiin O.V. Stolypinska ahrarna reforma na Katerynoslavshchyni (1906–1916 rr.): dys. ... kand. ist. nauk / Ovdiin O. V. — Dnipropetrovsk, 2004. — 193 ark.
14. Pohrebynskyi O. Stolypinska reforma na Ukraini / Pohrebynskyi O. — В/м : Proletar, 1931. — 127 s.
15. Pryimak V. O. Stolypinska ahrarna reforma na Volyni: sotsialno-ekonomichniy aspekt (1906–1914 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / Pryimak V. O. — Chernivtsi, 2012. — 16 s.
16. Rada. — 1909. — 11 travnia.
17. Rada. — 1906. — 24 veresnia.
18. Rubach M. A. Ocherki po istorii revoljucionnyh preobrazovanij agrarnyh otnoshenij na Ukraine v period provedenija Oktjabr'skoj revoljucii / Rubach M. A. — К. : Izd-vo Akad. nauk USSR, 1957. — 457 s.
19. Svitova zirnytsia. — 1906. — 2 lystopada.
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (Dali — TsDIAK Ukrainy), f. 442, op. 636, spr. 442, ark. 1–3; 7–12.
21. TsDIAK Ukrainy, f. 442, op. 707, spr. 371, ark. 4, 7, 10.

Я. П. Цецик

Національний університет

водного господарства та природокористування

УДК 94(477.8)«1895–1917»

**РОЛЬ СОЮЗУ РУСЬКОГО НАРОДУ
В ЗАГОСТРЕННІ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБ. НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

J. Tsetsyk

*National University of Water and Environmental
Engineering*

***The Role of The Union of Russian People in Complication of
Interethnic Relationships in Volyn' Province in Early 20th Ct.***

На основі першоджерел проаналізовано роль чорносотенців у загостренні міжнаціональних та міжконфесійних відносин на Волині на початку ХХ ст.

Ключові слова: Волинь, міжнаціональні відносини, внутрішня політика, ідеологія.

The proposed articles, based on primary sources, explores the role of the Union of Russian people in the complication of interethnic and interfaith re-